

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

REPERTORIS DE LA SECCIÓ FILOLÒGICA, I

CURT WITTLIN

REPERTORI D'EXPRESSIONS
MULTINOMINALS I DE
GRUPS DE SINÒNIMS EN
TRADUCCIONS CATALANES
ANTIGUES

BARCELONA

1991

ÍNDIX

I. Estudi històric, filològic i lingüístic	7
1. Introducció	9
2. L'edat antiga	14
3. Expressions multinominals no sinonímiques	20
4. El bilingüisme medieval	29
5. Binomis en traduccions medievals europees	34
6. Binomis sinonímics: consideracions lingüístiques	59
7. Binomis sinonímics: consideracions temàtiques	66
8. Binomis sinonímics: consideracions estilístiques	74
9. Els grups de sinònims al segle XV	84
10. El repertori	96
II. Repertori	111
1. Abreviatures de les obres citades	113
2. Repertori	117
3. Índex de mots traduïts	595
4. Bibliografia sobre els textos usats i abreviatures corresponents	645
Bibliografia general	657

1. INTRODUCCIÓ

a) «Amor - dilecció - caritat: en molts lochs los doctors prenen aquests vocables lo un per l'altre...»

Obrim la introducció a aquest estudi amb la transcripció d'una pàgina escrita pel mestre Aleix el 1480. Aleix, «regidor de les escoles» de Barcelona, tenia l'encàrrec de l'impressor Rosenbach de revisar la vella traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà. Però no es va limitar simplement, com d'altres editors del seu temps, a modernitzar la llengua del text medieval, sinó que afegí glosses a molts capítols per explicar millor certs termes.

Així, a la fi del cap. 1.1.12 llegim:¹

Glosa de amor, dilecció e caritat

«Diferència és entre amor, dilecció e caritat: car amor és amar axí virtuosament com viciosa; dilecció és amar sols virtuosament, axí com “amaràs lo prohisme segons és manat per nostre senyor Déu”; e caritat és la amor ab què amam Déu solament.

E nota que aquestas tres maneres de amar no sols difereixen en respecte de la cosa amada, mas encara en la manera com se engenran. Car AMOR se engendra en lo qui ama per moviment de la cosa amada trametent la sua similitut en la potència del qui ama, ço és visiva o auditiva, com per aquestas potències amor se engendre. La qual similitut entrant per los senys interiors, ço és seny comú, ymaginativa, fantasia extimativa e memòria, aplega a la potència concupiscible e mou-la ajustant-se ab ella axí com se ajusta la empremta del segell en la cera. E si la similitut convé ab la potència concupiscible en alguna condició de natura, reb-la en si, e aquell rebra-la és lo amar, dit per altre vocable “complacència”. E per ço diu Dyonis, que amor té virtut unitiva, conjuntiva e transformativa. E d'ací vé que no totas las cosas que un home ama altre, car no convenen en natura axí ab lo un com ab l'altre.

DILECCIÓ és una spècia de amor que no s'engendra per convenença de natural similitut sinó sols per complir los manaments de Déu e per exercir actes de virtut, e no.s pot engenrar sinó ab elecció, e per ço no cau sinó en los qui han franch arbitre, e axí amam lo prohisme e podem amar Déu.

Mas CARITAT és aquella spècia de amor ab què amam solament Déu per si, e lo prohisme per amor de Déu; la qual és infusa en nosaltres per lo Sperit Sanct après del.

1. Egidi ROMÀ, *Lo regiment de prínceps*, trad. cat. anònima atribuïda al frare Estanyol, revisada pel mestre Aleix, editada a Barcelona el 1480 (reeditada el 1489). Sobre aquesta traducció veg. Modest Prats, *Un vocabulari català a la versió del «De regimine principum» de Gil de Roma*, dins «Actes del sisè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes» (Montserrat 1983), 29-87, i el meu estudi *La revisió lingüística de l'antiga traducció catalana del «De regimine principum» d'Egidi Romà feta el 1480 pel mestre Aleix de Barcelona*, dins «Actes del sisè col·loqui de la NACS» (Montserrat 1988), 111-134.

baptisme o de la confessió e totas horas que som en gràcia. Car no és pus ésser en gràcia sinó haver aquesta infusió de caritat, la qual vé en nosaltres disponent-nos a rebre-la per confessió, contrició e penitència de nostres peccats. E de aquesta caritat infusa parlava lo Apòstol Ad Romanos V dient: “La caritat de Déu és infusa en nostres cors”. Es ver que lo Mestre en lo primer de Sentèncias, distinció XVII, diu que caritat és l’Esperit Sanct mateix entrant en nosaltres e no caritat infusa; però no és cregut per los doctors, com li repugnen molts tests de la sancta Escripura. Per la qual repugnància nós podem entendre que l’Esperit Sanct sia caritat en nosaltres sinó en una manera, ço és perquè la infundeix, segons diu lo Apòstol; però lo Mestre no u entès axí segons ell diu, sinó que l’Esperit Sanct mateix és, e no que ell la infundesca.

E devem notar que en molts lochs los doctors prenen aquests vocables lo un per l’altre, però lo propri significat d’ells és lo que dit havem, e ací lo Egidí tots los pren per un, ço és per caritat.»

b) *Observacions generals: del manlleu a l’avenç ideològic, passant per la confusió semàntica*

«En molts lochs los doctors prenen aquests vocables lo un per l’altre...». L’observació del mestre Aleix és prou exacta. Una generació més tard, humanistes com Lefèvre i Erasme s’atreviran a insinuar que respecte a això fins i tot hi ha errors a la Vulgata. Editant el Nou Testament, parcialment o sencer, l’un i l’altre, independentment, van substituir el mot *charissimo* a l’Epístola de Sant Pau als de Colossa 1.7 per la forma *dilecto*.²

Però no cal esperar humanistes com Aleix i Erasme per poder sentir crítiques de l’ús indiscriminat dels termes ‘amor’, ‘dilecció’, i ‘caritat’. A la traducció catalana de les *Flors de virtut* llegim: «Amor, benivolència, dilecció i caritat són quasi una cosa» (ed. ENC, p. 61). Antoni Canals, d’altra banda, en el cap. 2.2.10.3 del seu *Tractat de confessió*, afirma:

«Són tres noms qui signifiquen amar: Lo primer ha nom AMOR, e aquest significha la amor que hom ha a sí mateix e als seus béns...; lo segon nom és DILECCIO, e significha la amor que hom ha a son proysme...; lo tercer nom és CARITAT, e significha la amor que hom ha a Déu,... car caritat vol dir ‘cara raritat’.»³

El present Repertori permet observar fàcilment que Canals i Aleix tenien raó, però que les seves crítiques no semblen haver tingut efecte. Sense conèixer el context, un lector, veient les expressions «amor i dilecció», podria creure que l’autor traduït està parlant de *dos* tipus d’amor alhora (ço és de l’amor *i* de la dilecció), però el Repertori mostra que en la llengua de l’original hi havia un sol mot, una sola idea. Si cat. «amor» tradueix tot el sentit de ll. *amor*, i si cat. «dilecció» correspon perfectament a ll. *dilectio*, hom no pot traduir l’un o l’altre d’aquests mots llatins amb el binomi «amor i dilecció» sense fer desaparèixer la diferència semàntica que hi ha en llatí.

En les traduccions catalanes antigues, segons el Repertori, trobem un gran nombre de combinacions dels termes ‘amor’, ‘dilecció’ i ‘caritat’, per traduir mots llatins únics.

AMOR > *amor i dilecció*, 1 ex.; *amor i caritat*, 1 ex.; *amor i voluntat*, 1 ex.; *afecció i amor*, 1 ex.

DILECTIO > *amor i dilecció*, 5 ex.; *dilecció i amor*, 7 ex.; *amor i caritat*, 1 ex.; *gràcia i caritat*, 1 ex.; *dilecció i benivolència*, 1 ex.; *plaers i delits*, 1 ex.

2. Veg. Henk J. de JONGE, *The Relationship of Erasmus’ Translation of the New Testament to that of the Pauline Epistles by Lefèvre d’Etaples*, «Erasmus in English» (1987-1988), 2-7.

3. Faig ús de la transcripció d’aquest text que Emili Casanova ha posat amablement a la meva disposició.

CHARITAS > *amor i caritat*, 10 ex.; *caritat i amor*, 8 ex.

A més, aquests tres mots es combinen també amb *afecció*, *afecte*, *benignitat*, *benevolència*, *cura*, *desig*, *voluntat*, *zel*, per traduir els termes llatins *affectus*, *affectio*, *amor*, *benevolentia*, *cura*, *desiderium*, *zelus*.

També són d'interès els dos trinomis *amor i caritat i dilecció fraternal*, que correspon a *charitas*, i *amor, dilecció i caritat*, que tradueix *dilectio sive charitas*.

Els tres adjectius corresponents a *amor, dilectio i caritas* es troben menys sovint en expressions binominals. Observem que *amat, dilecte/diligit, i car*, no semblen perfectament correlats amb els tres noms. Quant a una sèrie de tres verbs paral·lels, no en trobem ni en llatí. El nostre Ramon Llull sí que es va esforçar per crear derivats com *amador, amorós, amativa, amigable*, etc., però sense completar les tres sèries, i sense resultats perdurables. Les llengües modernes utilitzen sinònims pertanyents a aquest camp semàntic més aviat per fer gradacions, com 'voler bé / estimar / amar'.

El Repertori tan sols conté casos on un sol mot en el text original ha estat traduït amb dos o més mots catalans (o dos mots amb tres); no s'hi troben, doncs, exemples de com un traductor ha calcat en català una expressió multinominal de l'original —posant, per exemple, «amor i caritat» on el text llatí deia *caritas et amor*. Això era molt freqüent, i contribuï que el binomi «amor i caritat» esdevingués una fórmula.

En llatí, *charitas* és un grecisme; els primers autors cristians sentien la necessitat d'adaptar-lo per poder fer una distinció amb *amor*. Per fer comprendre el manlleu hi afegien la glossa *...id est amor*, o simplement *...seu amor*, o bé *...et amor*. No és que traduïssin el mot grec *χάριτας* amb un endiàsi, i seria un error afirmar que tractaven *amor i caritas* com a sinònims. *Caritas* era un neologisme, i *amor* fou el mot llatí de sentit més acostat. La diferència que hi havia entre els dos termes era explicada pels comentaris, els diccionaris, els predicadors i els mestres d'escola.

A poc a poc els cristians anaven aprenent la diferència entre *caritas i amor*, i esdevenia possible emprar només *caritas* i escriure *caritas et amor* per dir 'tant l'amor de Déu com l'amor del veí'. Un cop *caritas* esdevingué plenament llatí, repartint el camp semàntic amb *amor* —i més tard també amb *dilectio*—, hom ja no podia escriure *caritas et amor* amb el sentit de 'caritat, una mena d'amor'. El fet que *amor* fos tant el nom genèric d'un camp semàntic com el nom d'una subdivisió complicà molt les coses.

No és que un autor medieval no pogués saber els sentits precisos d'amor, caritat, i dilecció, però el costum de traduir ràpidament i literalment el feia posar dos mots si n'hi havia dos en llatí, sense demanar-se si l'original parlava de les dues espècies d'amor ensems, o si parlava de la «caritat» i usava el mot «amor» com a glossa.

El guany en subtileses semàntiques aconseguit en el llatí eclesiàstic es perd novament; *caritat i amor* esdevenen sinònims. Els dos mots s'usen plegats com una fórmula, i hom canvia l'ordre dels mots per raons de ritme: el mot més llarg passa a segon terme.

Però no faltaven els qui, com Antoni Canals i el mestre Aleix, criticaven aquesta falta d'atenció al detall i ensenyaven quina distinció semàntica calia fer entre 'amor', 'caritat', i 'dilecció'. Però, com que tant 'caritat' com 'dilecció' conservaven des de feia moltes generacions el seu caràcter de neologismes, els autors que els empraven —perquè els originals que traduïen deien *caritas o dilectio*— veien la necessitat d'explicar-los, i el mètode acostumat per fer-ho era la traducció interna amb glossa, és a dir, afegint-hi un mot comú amb el mateix sentit general. Com a resultat tenim, doncs, binomis com «caritat o amor», o «dilecció i amor». Tan sols l'original, el context, la consulta del text traduït o l'època en què fou redactat el text permeten de veure si es tracta d'un neologisme amb glossa, d'una fórmula amb dos sinònims o de dues espècies d'amor.

És força interessant observar, primer, que aquesta situació és igual a tota Europa —recordem la substitució del fr. *ameur* per *amour*, o la contesa entre els dos mots alemanys *Minne* i

Liebe—, i, en segon lloc, que l'Europa medieval es trobava en una situació lingüística viscuda mil anys abans, quan penetraven al llatí els valors ètics semítics i grecs. El manlleu permetia fer una nova distinció semàntica més subtil —l'hel·lenisme *charitas* en llatí, el llatínisme *caritas* en les llengües vulgars europees—, però els neologismes necessitaven de primer ser explicats, cosa que hom feia més breument combinant en una expressió binominal el manlleu i un mot indígena de sentit acostat; per exemple, en llatí *caritas et amor*, en anglès *charity that is love*, en català *dilecció i amor*.

El risc és usar aquestes expressions sense aprendre'n les diferències semàntiques; el manlleu perd l'aspecte de neologisme, però s'usa simplement com a sinònim del mot que li serveix de glossa. Potser s'introduiran distincions no vàlides, considerant, per exemple, «dilecció» com a variant més elegant d'«amor». Molts es trobaran prou confusos en aquesta situació i continuaran usant el binomi per no haver d'aturar-se i estudiar quin dels dos mots cal utilitzar en el context. A d'altres, els agradarà el ritme de l'expressió binominal, i mantindran fórmules o clixés per consideracions estilístiques. Els intel·lectuals de totes les èpoques, però, s'oposen a tals usos indiscriminats del lèxic. Els humanistes i *rhétoriqueurs* van organitzar una campanya sobre una base teòrica que va impossibilitar per sempre més agrupar mots sense justificació d'una part del sentit.

En el cas del camp semàntic de l'amor, per exemple, hom pot introduir distincions entre diverses espècies d'amor segons l'objecte del sentiment (Déu, homes, coses, etc.), o bé segons «la manera com se engendra», com feia Canals, o bé introduint mots diferents per distingir diversos nivells d'intensitat de l'amor, com, «benvolència» i «zel». Ramon Llull creia que fou per inspiració divina que havia descobert que amb un sistema podia entreveure millor noves distincions semàntiques; sistemàticament, doncs, va introduir derivats de la sèrie primària dels mots del camp semàntic de l'amor («amatiu, amant, amable, amador», etc., i paral·lelament «caritatiu», amb problemes per completar la sèrie per manca d'un verb).

Però una llengua no creix d'acord amb les preferències de filòsofs i teòrics. De la mateixa manera que no s'han fet catalanes totes les formes construïdes per Llull, el poble tampoc no sentia cap necessitat d'aprendre a distingir tres espècies d'amor, i encara menys de respectar la distinció també en tres verbs i adjectius diferents. Si havia après termes nous, els usava com a sinònims, o començava a donar-los sentits nous, omplint així llacunes en el sistema semàntic aparegudes amb els canvis socials. Així, en anglès, *charity* ha pres el sentit d'«almoïna», i «organització caritativa», evolució que fins ara no s'observa en català, vist que seria encara estrany dir «he fet una caritat». Que «caritat» no s'ha tornat plenament català amb el sentit grec i cristià es veu en el fet que hom continua preferint l'expressió «amor de Déu».

La repartició del camp semàntic de l'amor en dues esferes segons si l'objecte és Déu o l'home sota la influència del cristianisme grec, o en tres parts afegint-hi un element més aviat humanístic («dilecció»), no sembla correspondre a una necessitat vital. Però deixa entreveure la història de la cultura europea, les preocupacions dels intel·lectuals. El Repertori, vist que la majoria de les expressions citades són neologismes amb traducció interna, permet d'observar els traductors catalans davant aquests fets de cultura. També permet veure quins termes eren considerats imprescindibles de manllevar, o necessitaven una explicació o modernització, i quins mots invitaven al verbiatge.

Expressions com les que es registren en el Repertori es troben, és clar, també en textos catalans originals. Basant-nos, però, solament en traduccions, i transcrivint tan sols exemples on el grup de mots catalans correspon a un mot únic en l'original traduït, es facilita molt la interpretació dels fets observats, segons la hipòtesi que el traductor s'esforça a donar tan bé com pot el sentit de l'original. Si pogués, traduiria mot a mot. Cada cas, doncs, en què, a un mot únic de l'original, li'n corresponen dos en la traducció, exigeix una explicació. Si trobem que certa

expressió binominal apareix freqüentment com a traducció d'un terme únic, estarem menys inclinats a veure darrera la mateixa expressió en un text català original dues idees distintes.

c) Guia per als capítols següents

Per trobar les forces perennes que operen darrera expressions multinominals i grups de sinònims en tantes llengües i durant tants segles, és recomanable estudiar el fenomen sobre una base àmplia, tant geogràficament com cronològicament.

En el segon capítol d'aquesta introducció estudiarem la situació a l'edat antiga. Veurem que ja traductors com Ciceró es queixaven de la manca de mots adequats en la seva llengua per traduir del grec, mancança que després també frustraria els traductors medievals que treballarien sobre el llatí. En frases d'un faraó egipci i d'un jardiner del segle XX veurem una font de sinònims perenne: les enumeracions. És també universal —encara que no sempre igual de popular— el procediment retòric de l'isocòlon, ço és la similitud en construccions sintàctiques paral·leles, estil que exigeix bons coneixements de sinònims.

Dedicarem el tercer capítol a descriure certs casos que formalment recorden de prop binomis amb la conjunció *i* o *o*, però que no són grups de sinònims. Hi ha casos on el traductor o el copista havien comès un error, però solament hi van afegir la correcció amb una conjunció. Una enumeració tampoc no combina sinònims, ja que tan sols en un context precís corresponen a una idea única. Hi ha casos en què el traductor no sap decidir quina de dues formes d'un mateix mot és més oportuna, i acaba escrivint-les totes dues. Ens trobem davant un estrangerisme quan el traductor cita el mot de l'original sense intenció d'introduir-lo com a neologisme, o bé calca una metàfora de l'original, però hi afegeix una interpretació.

En el quart capítol estudiarem la situació a l'edat mitjana, un període de multilingüisme entre el llatí clàssic, el llatí medieval i les creixents llengües vulgars. Veurem les raons del costum de fer glosses interlineals o marginals, i descriurem el mètode per explicar els textos llatins a l'escola.

El capítol cinquè passarà revista als estudis que hom ha fet sobre les expressions multinominals en traduccions medievals en les llengües europees. La situació es presenta igual a tots els països, fet que fa buscar una explicació global del fenomen, i això en la tradició retòrica clàssica, en la universalitat dels textos llatins religiosos i legals, i en la formació idèntica dels mestres i traductors europeus en la *praelectio* escolar. En d'altres mots, en el triangle format entre l'Església, la Cancelleria i l'Escola.

Els capítols sis, set i vuit estudien les expressions multinominals sinonímiques catalanes segons tres punts de vista: en l'aspecte lingüístico-formal, quan el traductor fa un binomi perquè combina una traducció etimològica amb un mot regular, o si afegeix a un terme polisèmic un mot per eliminar l'ambigüitat, vectorial i contextual, o si segueix la tradició escolar de traduir superlatius i comparatius amb dos mots.

En el capítol set tractem aspectes temàtics, deguts a consideracions de contingut. El traductor, sense problemes amb la forma, coneix bé el sentit dels mots que usa, però vol facilitar-ne la comprensió al lector.

El capítol vuit és dedicat a reflexions estilístiques. Usant dos mots, el traductor pot donar èmfasi al text, reforçar mots de feble expressivitat, donar un millor ritme a la frase, sobretot en el cas de monosíl·labs. Certes combinacions esdevindran fórmules.

El novè capítol observarà la situació en el segle XV. Esdevenen més nombroses les traduccions de textos literaris, i els bons estilistes es dediquen a fer també de traductors. Per influència literària, les amplificacions per sinònims es fan freqüents en certs camps semàntics, com el dels sentiments. Alguns copistes o editors adapten els vells manuscrits a la mentalitat nova, intro-